

„Poznań został poza nami / My w Rawiczu za kratami”. Codzienność w obozach NKWD i Zakładzie Karnym w Rawiczu w świetle poezji więziennej

Zachowało się niewiele źródeł dotyczących obozu NKWD w Poznaniu: raport Armii Krajowej o warunkach w obozie¹, wspomnienia więźniarki Marii Bielawiny² oraz spis Polaków przekazanych do Zakładu Karnego w Rawiczu³. W związku z tym warto pochylić się nad 24-stronicowym zeszytem zapisanym przez jedną z więźniarek obozów NKWD w Rembertowie i Poznaniu, a potem ZK w Rawiczu. Zeszyt przechowywany w Archiwum Akt Nowych w Warszawie⁴ zawiera wiersze: *A.K. Kolegom*, *Terminy*, *Do matki*, *W rocznicę powstania (1 VIII 1945 r.)*, *Orły*, modlitwy więzienne oraz więzienny koncert życzeń z 15 sierpnia 1945 r. Są one interesującym świadectwem okresu stalinizmu.

Obóz NKWD w Poznaniu

W drugiej połowie 1944 r. w obozach NKWD dla jeńców wojennych w ZSRR znajdowało się prawie 3,5 tys. Polaków⁵. W okresie od 14 do 20 października 1944 r. wojska operacyjne NKWD działające w Lublinie, Białymstoku i okolicznych powiatach aresztowały i zatrzymały 944 osoby, a 21 października polskie oddziały bezpieczeństwa aresztowały 915 osób⁶. Wskutek walk NKWD z podziemiem przybywało zatrzymanych, np. wg zestawienia z 25 października

¹ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Terror sowiecki w dokumentach Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj* [w:] *W objęciach wielkiego brata. Sowieci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009, s. 432.

² T. Masłowska, *Speclagier dla „wrogów ludu”*, „Wiadomości Kościańskie” 2010, nr 10–11, s. 14.

³ *Speclagier NKWD nr 2 w Poznaniu. Dokumenty*, oprac. G. Barczykowski, W. Handke, R. Kościański, Poznań 2009.

⁴ AAN, 337, Związek żołnierzy NSZ, Związek Główny w Warszawie.

⁵ *Raport komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Ł.P. Berii dla W.M. Mołotowa o liczbie obywateli polskich przetrzymywanych w obozach NKWD dla jeńców wojennych i o życzeniu części z nich wstąpienia do armii polskiej z dn. 17 VIII 1944* [w:] *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa Stalina*, red. A.F. Noskova, Kraków 1998, s. 44.

⁶ *Raport zastępcy komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR I.A. Sierowa dla Ł.P. Berii dotyczący akcji oczyszczania terytorium Polski z formacji AK, przeprowadzonych przez grupy*

1944 r. było ich już 1157⁷, a z 11 listopada – 4200⁸. A był to dopiero początek wielkiej operacji NKWD wymierzonej w polskie podziemie⁹. Losy zatrzymanych przez NKWD Polaków były różne. Część skierowano do ZSRR, część do obozów NKWD, a dla części tworzono nowe obozy NKWD. Na przykład w raporcie z 1 listopada 1944 r. czytamy, że „SMIERSZ” w Białymstoku zatrzymał 499 osób, z czego 82 skierowano na terytorium ZSRR, a 417 przygotowywano do umieszczenia w obozie NKWD w Ostaszku¹⁰, co nastąpiło 8 listopada – 1030 osób pociągiem specjalnym nr 84176 przewieziono do tego obozu¹¹, 12 listopada skierowano tam drugi pociąg nr 84180 z 1014 osobami¹². W czerwcu 1945 r. w więzieniach i obozach NKWD w ZSRR przebywało 25 047 obywateli polskich, z czego 12 280 w obozach dla internowanych, 9185 w obozach kontrolnych i filtracyjnych, 2285 w obozach GUŁag i więzieniach NKWD, 1297 w obozach i więzieniach frontowych¹³.

Obozy NKWD zaczęły powstawać na wschodzie kraju już w 1944 r. wraz z pojawieniem się tam Armii Czerwonej. Do obozów tego typu Polacy trafiali za przynależność do AK i NSZ lub udział w Powstaniu Warszawskim. Początkowo szeregowych żołnierzy AK przymusowo wcielano do 1 Armii Wojska Polskiego, oficerów zamykano w więzieniach, jednak po licznych dezercjach

wojsk operacyjnych NKWD, w dn. 14–20 X 1944 r. z dn. 22 X 1944 r. [w:] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 50–51.

⁷ Z raportu zastępcy komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR I.A. Sierowa dla komisarza ludowego Ł.P. Berii dot. rezultatów operacji agenturalno-śledczych i wojskowych, organizowanych w celach walki z AK i innymi organizacjami podziemnymi na terytorium Polski w dn. 20–25 X 1944 r., z dn. 26 X 1944 r. [w:] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 59.

⁸ Raport zastępcy komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR I.A. Sierowa dla Ł.P. Berii o rezultatach operacji wojskowych i agenturalno-śledczych przeciwko AK i innym organizacjom podziemnym na terenie Polski, z dn. 11 XI 1944 r. [w:] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 76.

⁹ Zob. G. Motyka, *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Kraków 2014; *Sowieci a polskie podziemie 1943–1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, red. Ł. Adamski, G. Gryciuk, G. Motyka, Warszawa 2017.

¹⁰ Telegram pełnomocników NKWD i NKGB ZSRR W.S. Abakumowa i L.F. Cynawy do komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Ł.P. Berii o przeprowadzeniu akcji specjalnych w woj. białostockim i powiecie Biała Podlaska, z dn. 3 XI 1944 r. [w:] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 66.

¹¹ Telegram pełnomocników NKWD i NKGB ZSRR W.S. Abakumowa i L.F. Cynawy do komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Ł.P. Berii o przeprowadzeniu akcji specjalnych w woj. białostockim i powiecie Biała Podlaska, z dn. 8 XI 1944 r. [w:] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 70.

¹² Raport pełnomocników NKWD i NKGB ZSRR W.S. Abakumowa i L.F. Cynawy do komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Ł.P. Berii o rezultatach działań czekistowskich przeciwko członkom AK i innym organizacjom podziemnym w woj. białostockim i o przebiegu akcji przesiedleńczych Białorusinów na teren ZSRR, z dn. 13 XI 1944 r. [w:] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 81.

¹³ Meldunek komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Ł.P. Berii dla J.W. Stalina o ilości obywateli polskich znajdujących się w obozach i więzieniach NKWD ZSRR, z dn. 17 VI 1945 r. [w:] *NKWD i polskie podziemie...*, s. 191.

także szeregowców wtrącano do więzień, część zesłano do obozów pracy w głąb Związku Radzieckiego. Wielu już nigdy stamtąd nie wróciło.

W 1945 r. w Polsce istniało kilkadziesiąt speclagrów, m.in. w Jaworznie, Wadowicach, Krotoszynie, Gdańsku, Łodzi, Lesznie-Gronowie, Kcyni, Inowrocławiu, Oświęcimiu, Kruszwicy, Stalowej Woli, Będzinie, Rembertowie. Warunki w tych obozach nie różniły się od tych w niemieckich hitlerowskich obozach koncentracyjnych, zresztą wiele z nich wykorzystano do przetrzymywania Polaków. O warunkach w obozach NKWD raportowali do Komendy Głównej AK członkowie AK:

W Lubartowie pod Lublinem jest obóz dla oficerów AK oraz oficerów z armii Żymierskiego, którym udowodniono przynależność do AK. W obozie jest ok. 6 tysięcy oficerów. Obóz jest kierowany i dozorowany przez NKWD. Warunki higieniczne, odżywianie i traktowanie fatalne. Co kilka dni wywozi się większą partię więźniów w niewiadomym kierunku. Oficerowie wywożeni do obozu są już w większości skatowani i wycieńczeni. Na terenie okręgu wszystkie więzienia są już wypełnione żołnierzami AK. Aresztowania trwają w dalszym ciągu¹⁴.

Dnia 28 maja do obozu w Rembertowie przywieziono ok. 100 więźniów politycznych z Białegostoku. Obecnie w obozie umiera z głodu 13–15 osób dziennie. Ciała chowane są w lesie, na mogiłach sadi się drzewa, by nie było śladu¹⁵.

W nocy z 20 na 21 maja 1945 r. oddział podporucznika Edwarda Wasilewskiego ps. „Wichura” rozbił obóz w Rembertowie i uwolnił około 600 osób. Po tym zdarzeniu około tysięcy osób przetransportowano do obozu w Poznaniu. Trafili oni do baraków przy ul. Słonecznej. Przed wojną znajdowała się tu tzw. Gospoda Targowa. W 1942 r. Niemcy przebudowali baraki w celach hotelowych, a w lutym 1945 r. teren ten zajęli Sowieci. Otoczyli baraki płotem z drutu kolczastego, tworząc obóz – początkowo dla jeńców niemieckich, a wkrótce także dla Polaków.

W 1945 r. Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj informowała:

Poznań. Na ul. Słonecznej znajduje się obóz dla VD, gdzie znajdują się oficerowie i żołnierze AK. Niemcy i Ukraińcy sprawują nadzór. [...] Do 15 czerwca przywieziono do obozu wielu więźniów politycznych z całej Polski¹⁶.

¹⁴ Depesza komendanta okręgu AK Radom do KG. *Prześladowanie oficerów AK przez NKWD z 21 II 1945 r.* [w:] F. Gryciuk, P. Matusek, *Represje NKWD wobec żołnierzy Podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945*, t. 2: *Wybór źródeł*, Siedlce 1995, s. 46.

¹⁵ Depesza komendanta obwodu AK Mińsk Mazowiecki do IV sztabu NW. *Obóz NKWD w Rembertowie z dn. 25 VI 1945 r.* [w:] F. Gryciuk, P. Matusek, *Represje NKWD...*, s. 163.

¹⁶ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Terror sowiecki w dokumentach Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj* [w:] *W objęciach wielkiego brata. Sowieci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stepień, Warszawa 2009, s. 432.

Warunki w obozie były nieludzkie. Osadzonym dokuczał permanentny głód. Dzielne wyżywienie składało się z pół litra nieokraszonej wodnistej zupy i 15 dkg chleba. W barakach, gdzie byli przetrzymywani więźniowie, panowały koszmarne warunki sanitarne. W ciągu kilku miesięcy odnotowano dwie epidemie róży i czerwoni. Wszystko to powodowało, iż śmiertelność w obozie była wysoka.

W obozach NKWD w Rembertowie i Poznaniu była przetrzymywana Maria Bielawina – nauczycielka tajnych kompletów, żołnierz AK ps. „Zielona Pani”. Bielawina aresztowana przez NKWD w nocy z 30 kwietnia na 1 maja 1945 r. trafiła do więzienia na warszawskiej Pradze, gdzie była przesłuchiwana i torturowana przez UB, potem był obóz w Rembertowie, a po rozbiciu go przez AK specłagier w Poznaniu. Pobyt w tym ostatnim opisała w pamiętniku.

To był duży obóz, liczący podobno kilkanaście tysięcy więźniów. Byli Polacy, Niemcy, Rosjanie. Szeregi baraków. Obóz niczym dzielnica, zamknięte ulice. Żadnego kontaktu ze światem spoza drutów kolczastych i murów. Nie było mowy ani o korespondencji, ani o paczkach od rodzin. Rozlokowano więźniów w drewnianych barakach. Baraki były tak zapluskwione, że nie można było spać. Spałyśmy na podłodze. Zewsząd lały na nas pluskwy, spadały z sufitu. Zapalałyśmy światło, nic nie pomagało¹⁷.

Maria Bielawina wyszła na wolność na mocy amnestii z 29 lipca 1945 r.

Okoliczni mieszkańcy, narażając swoje życie, starali się pomagać więźniom. Jeden z nich, Kazimierz Śniegocki, który w 1945 r. miał kilkanaście lat, wspomina:

To były młode, często bardzo ładne kobiety. Chodziłem pod druty razem ze starszym ode mnie Michałem Witkowskim. Rzucaliśmy tym dziewczynom ziemniaki albo bułki. Robiliśmy to od strony ul. Heweliusza, bo tam była słabsza warta. One widziały, że rzucamy jedzenie, ale to ignorowały, żeby nie wzbudzać podejrzeń. Podnosiły dopiero, gdy były pewne, że żaden Rosjanin nie patrzy¹⁸.

Aresztowanych Polaków poddawano przesłuchaniom w areszcie NKWD przy ul. Załęże, podczas których byli brutalnie bici i torturowani. Badaczom dotychczas nie udało się ustalić liczby wówczas zamordowanych. Inną formą upokorzenia żołnierzy podziemia było zamknięcie ich w jednej celi z volksdeutscheami.

1 sierpnia 1945 r. obóz przy ul. Słonecznej został zlikwidowany. Spośród więźniów 189 zwolniono, gdyż w ocenie Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego byli to ludzie bez politycznego wyrobienia, a więc niestanowiący zagrożenia dla władzy komunistycznej, natomiast 828 osób przetransportowano do

¹⁷ T. Masłowska, *Specłagier dla „wrogów ludu”*, „Wiadomości Kościańskie” 2010, nr 10–11, s. 14.

¹⁸ Cyt. za: A. Przybylski, *Abisynia – osiedle na poznańskim Grunwaldzie*, Poznań 2017, s. 287.

więzienia w Rawiczu, gdzie przetrzymywano ich w odrębnych pawilonach pod nadzorem NKWD¹⁹. Wielu z nich trafiło potem do zakładów karnych m.in. we Wronkach i w Warszawie. Podczas transportu zdołało uciec 39 więźniów wykorzystując kilkugodzinne opóźnienie podstawienia wagonów na dworzec w Poznaniu. Polaków, którzy przybyli do Rawicza, czekało niemiłe przywitanie. Zostali opluci przez grupę ludzi uznających ich za faszystów. Gdy okazało się, że są to polscy żołnierze, prowodyrzy przeprosili za swe zachowanie. Do podobnych scen dochodziło już na terenie Poznania podczas wymarszu więźniów z obozu. NKWD rozpowszechniało informację, że transportowani byli faszyci. Takie praktyki stosowano również na trasie obozów NKWD w Rembertowie, Skrobowie k. Lubartowa i na Majdanku²⁰. We wspomnieniach Mariana Lipińskiego czytamy: „do obozu w Rembertowie prowadzili nas ubowcy – całą drogę szliśmy pieszo. Jakiś kolejarz wołał, żeby się z nami nie cackali, tylko dali w łeb”²¹. Polskim więźniom rozdawano niemieckie płaszcze, pod pozorem troski o ich zdrowie, a w rzeczywistości chodziło o ich pohańbienie i zasugerowanie społeczeństwu, że są to zbrodniarze hitlerowscy.

Wiersz jako źródło historyczne

Przydatność literatury pięknej jako źródła historycznego niejednokrotnie była przedmiotem rozważań historyków. „Rzeczywistość przedstawiona dzieła literackiego może być źródłem dla historyka, bowiem może go informować (w płaszczyźnie esencjalnej) o istotnych strukturach świata realnego. Jest to źródło wyjątkowo cenne [...], krystalizujące w sobie siłę wyobraźni pisarza” twierdzi Jerzy Topolski²². Wskazał on dwie drogi przenikania inspiracji i treści z literatury pięknej do warsztatu historyka i narracji historycznej. Pierwsza to ujęcie prawdy esencjalnej jako informacji źródłowej i bezpośrednie posłużenie się nią w badaniach. Druga to wzbogacenie wiedzy pozazródłowej historyka, tj. jego wiedzy o epoce, mentalności i psychice zbiorowej.

Zbysław Wojtkowiak zwraca uwagę, że jeśli historyk chce traktować tekst literacki jako pełnoprawne źródło historyczne, musi przeprowadzić kryty-

¹⁹ Zob. *Spektakler NKWD nr 2 w Poznaniu...*

²⁰ Zob. J. Ślaski, *Skrobów: dzieje obozu NKWD dla żołnierzy AK 1944–1945*, Warszawa 1990; M. Wyrwich, *Łagier Jaworzno*, Warszawa 1995; K. Szwagrzyk, *Jaworzno. Historia więzienia dla młodocianych więźniów politycznych 1951–1955*, Wrocław 1999.

²¹ S. Madrak, *Akcja Rembertów. Uwolnienie*, „Karta” 1991, nr 2, s. 93.

²² J. Topolski, *Problemy metodologiczne korzystania ze źródeł literackich w badaniu historycznym* [w:] *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Z. Stefanowska, J. Sławiński, Warszawa 1978, s. 17.

kę źródła: ustalić kompetencje autora w kreowaniu literackiej rzeczywistości, a także czas i miejsce powstania dzieła²³.

Cennym źródłem literackim dla historyka jest literatura łagrowa i łagrowa, będąca świadectwem okrucieństw XX w. Czesław Miłosz nazwał poezję Holocaustu zbiorem wierszy-dokumentów, w których fakty występują nago na zasadzie monumentu, a przez strofy i rymy należą do literatury²⁴. O wierszach poetek z Ravensbrück Julian Przyboś powiedział, że są one „zdumiewającymi dokumentami człowieczeństwa, świadectwami bohaterskiej odporności duchowej na nędzę, zezwierzęcenie i grozę śmierci”²⁵. Z kolei poeta i więzień Zdzisław Wróblewski określił twórczość obozową częścią kultury polskiej. Wiersze i pieśni stanowiły w obozach „istotę wychowania patriotycznego, pozwalały przetrwać nie w znaczeniu biologicznym, ale psychologicznym, miały bowiem ogromny wpływ na utrzymanie godności ludzkiej”²⁶.

Wiersze i piosenki obozowe, często bezimienne, są świadectwem największej traumy w życiu człowieka. Dla potomnych zachowali je tacy ludzie, jak Aleksander Kulisiewicz, więzień Sachsenhausen, dziennikarz, który przez 34 lata zbierał utwory napisane w hitlerowskich obozach koncentracyjnych. Zgromadził 627 polskich pieśni z 34 obozów i podobozów, ok. 200 pieśni więźniów innych narodowości, ponad 60 kompozycji instrumentalnych, ok. 2300 wierszy obozowych, ok. 100 obozowych grafik²⁷. Spisywał je z rękopisów więźniów, ze zbiorów państwowych i prywatnych, z jednodniówek, z własnej i cudzej pamięci, z taśm magnetofonu, który miał przy sobie. Często były to pojedyncze kartki podarowane przez autorów wierszy. Autorzy przekazując swe utwory Kulisiewiczowi liczyli na ich publikację, a tym samym przekazanie kolejnym pokoleniom ich świadectwa.

Wymienić można wiele antologii wierszy związanych z okupacją niemiecką, martyrologią w obozach i więzieniach nazistowskich: *Antologia poezji polski podziemnej*²⁸, *Poezja Polski Walczącej*²⁹, *Pieśń ujdzie cało... Antologia wierszy o Żydach pod okupacją niemiecką*³⁰, *Ravensbrück. Wiersze obozowe*³¹, *Niech*

²³ Z. Wojtkowiak, *Nauki pomocnicze historii najnowszej. Źródłoznawstwo. Źródła narracyjne*, cz. 1: *Pamiętnik, tekst literacki*, Poznań 2001, s. 186.

²⁴ C. Miłosz, *Świadectwo poezji. Sześć wykładów o dotkliwościach naszego wieku*, Warszawa 1987.

²⁵ K. Strzelewicz, *Polskie wiersze obozowe i więziennicze 1939–1945 w archiwum Aleksandra Kulisiewicza*, Kraków 1983, s. 12.

²⁶ *Ibidem*, s. 12.

²⁷ *Ibidem*, s. 7.

²⁸ J. Szczawiej, *Antologia polskiej poezji podziemnej*, Warszawa 1957.

²⁹ *Idem*, *Poezja Polski Walczącej*, Warszawa 1974.

³⁰ *Pieśń ujdzie cało... Antologia wierszy o Żydach pod okupacją niemiecką*, oprac. M.M. Borowicz, Lublin 2012.

³¹ *Ravensbrück. Wiersze obozowe*, oprac. W. Kiedrzyńska, I. Pannenkowa, E. Sulińska, Warszawa 1961.

wiatr ją poniesie³². Są to zarówno tomiki znanych poetów, jak i nieznanymi autorów – amatorów. Niestety tak bogatej bibliografii nie mają obozy sowieckie i NKWD oraz więzienia stalinowskie. Ze względów politycznych ich publikowanie w PRL było niemożliwe, podobnie jak wspomnień sybiraków³³, a publiczne wykonywanie piosenek więziennych i obozowych nawet karane³⁴. Część z nich opublikowano w prasie niezależnej i podziemnej w latach osiemdziesiątych. Dopiero po 1989 r. publikowanie pamiętników czy poezji opisujących sowieckie piekło stało się możliwe. Wskazać tu można m.in. tomy z serii „Biblioteka Pamięci i Myśli”, np. Anieli Dziewulskiej-Łosiowej³⁵ czy Jerzego Urbankiewicza³⁶.

Na problem źródeł do badania życia codziennego w polskich więzieniach, obozach i ośrodkach pracy więźniów w latach 1944–1958 zwrócił uwagę Tadeusz Wolsza³⁷. O ile codzienność więzienna okresu stalinowskiego ma dość szeroką bibliografię³⁸, o tyle refleksja nad dostępnym materiałem źródłowym już nie³⁹. Wśród materiałów archiwalnych Wolsza wymienia: zespoły Departamentu Więziennictwa i Obozów, Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, Wykazy Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Stowarzyszenia Byłych Sowietkich Więźniów Politycznych zdeponowane w Instytucie Polskim i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, pamiętniki, wspomnienia, relacje. Z literatury memuarystycznej na pierwszy plan wysuwają się zbiory wspomnień więźnia-

³² T. Szewera, *Niech wiatr ją poniesie. Antologia pieśni z lat 1939–1945*, Łódź 1975.

³³ Zob. A. Zapelec, *Wspomnienia sybiraków jako źródło historyczne w badaniach nad deportacjami obywateli polskich w głąb ZSRS (1940–1941)* [w:] *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)*, red. K. Karolczak, Kraków 2011, s. 245–261.

³⁴ K. Bittner, *Antypaństwowa, antykomunistyczna, antyradziecka. Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec piosenki* [w:] *W kręgu kultury PRL. Muzyka. Konteksty*, red. K. Bittner, D. Skotarczak, Poznań 2016, s. 87–105

³⁵ A. Dziewulska-Łosiowa, *Konwój strzela bez uprzedzenia. Polki w więzieniach i łagrach sowieckich (1944–1956)*, Białystok 1994; *idem, Mówią, o Panie, żeś nas upokorzył*, Białystok 1994.

³⁶ J. Urbankiewicz, *Trzeci dzień purgi*, Białystok 1994.

³⁷ T. Wolsza, *Materiały dotyczące życia codziennego w polskich więzieniach, obozach i ośrodkach pracy więźniów w latach 1944–1958*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały” 2003, nr 6, s. 229–251.

³⁸ Zob. m.in. T. Wolsza, *W cieniu Wronek, Jaworzna i Piehcina... Życie codzienne w polskich więzieniach, obozach i ośrodkach pracy więźniów w latach 1945–1956*, Warszawa 2003; K. Szwa-grzyk, *Jaworzno...*; B. Kopka, *Obozy pracy w Polsce – przewodnik encyklopedyczny 1945–1950*, Warszawa 2002; E. Nowak, *Cień Łambinowic. Próba rekonstrukcji dziejów obozu pracy w Łambinowicach 1945–1946*, Opole 1991.

³⁹ Nowością na polskim rynku są publikacje dotyczące źródeł wykorzystywanych do poszukiwania miejsc pochówku skazanych na karę śmierci w latach stalinizmu. Zob. M. Bykowska-Witowska, *Zdjęcia lotnicze i materiał DNA w procesie identyfikacji skazanych na karę śmierci i rozstrzelanych w Polsce w latach 1944–1956 – zarys problematyki*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały” 2017, nr 15, s. 337–352.

rek Fordonu⁴⁰, więźniów Wronek i Rawicza⁴¹. Pamiętników dotyczących obozów NKWD jest niewiele⁴².

Wolsza podkreśla, że pamiętniki, wspomnienia i relacje są szczególnie cenne w kontekście badania życia codziennego; weryfikują dane zamieszczone w raportach resortowych, sprawozdaniach dla przełożonych w województwie bądź centrali. Memuarystyka przynosi informacje o transporcie do zakładów karnych i obozów, o pierwszych minutach za kratami, o strasznych warunkach, ale też o karach, biciu, gwałtach, czy w końcu strzelaniu do więźniów. Są też świadectwem zagospodarowywania czasu przez więźniów: organizowania pogadanek, wykładów, czytania książek, grania w gry planszowe, nauki języków obcych etc. We wspomnieniach znajdziemy też przykłady komunikacji między więźniami. Najpopularniejszą było używanie alfabetu Morse'a. Nocne stukanie z wykorzystaniem szczoteczki do zębów, by przekazać do sąsiedniej celi ważne informacje, było tępione przez strażników – jak podaje Wolsza szczególnie w Inowrocławiu⁴³. W relacjach więźniów nie mogło zabraknąć informacji o obchodzeniu świąt za kratami. Gałązka zamiast choinki i wspólne śpiewanie kolęd – taki obraz jawi się we wspomnieniach więźniarek i więźniów. Rzadziej opisywano Wielkanoc.

Uzupełnieniem tego obrazu są wiersze i piosenki więzienne i obozowe. Ich niewątpliwą zaletą jest czas powstania: pisane w celi, podczas transportu, oddają emocje autorów w danym momencie. Monotonia życia więziennego, a nawet przeżycia doznane podczas śledztwa sprzyjały uprawianiu poezji. Była to forma ucieczki od okropnych warunków panujących w więzieniach: przepełnionych cel, głodu, zimna, fetoru z kubłów pełniących rolę sanitariatów, wszechobecnych pluskw⁴⁴. Ale przede wszystkim od bicia, znęcania się, rzeczywistości karcerów i kar wymierzanych niemal za wszystko – nawet zabicie pluskwy było interpretowane jako celowe zabrudzenie ściany⁴⁵. Tematyka więziennej twórczości dotyczyła przede wszystkim losów ludzi, którzy byli osadzeni w zakła-

⁴⁰ *Zawołać po imieniu. Księga kobiet-więźniów politycznych 1944–1958*, t. 1, red. B. Otwinowska, Pruszków 1999; *Przetrwałam. Doświadczenia kobiet więzionych w czasach nazizmu i stalinizmu*, oprac. M. Buko, K. Madoń-Mitzner, M. Szymańska, Warszawa 2017, s. 304–327, 351–379.

⁴¹ *Powrót do Wronek. Dokumenty pamięci lat 1945–1956*, red. K. Stróżyński, Wronki 1995; *W złowieszczych murach Wronek i Rawicza lat 1945–1956. Wspomnienia więźniów politycznych*, Poznań 1995.

⁴² S. Jerzmanowski, *W potrzasku (przyczynek do dziejów likwidacji niepodległości w Polsce w 1945 r. przez sowieckich okupantów)*, „Zeszyty Historyczne” 1981, nr 54, s. 71–97; J. Strzęciwilk, *Wspomnienia z konspiracji i pobytu w sowieckich łagrach (1940–1947)*, Lublin 1994.

⁴³ T. Wolsza, *Materiały dotyczące życia codziennego...*, s. 250.

⁴⁴ Zob. *idem*, *Codziennosc w peerelowskim więzieniu w latach 1945–1956 (na przykładzie centralnych zakładów karnych we Wronkach, w Rawiczu i w Fordonie)*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały” 2001, nr 5, s. 237–272.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 256.

dach karnych. Inspiracją do napisania wiersza były np. wydające charakterystyczny stukot więzienne drewniaki oraz wiatr i szum drzew za więziennym murem. Innym razem skazani opisywali swoją drogę do Wronek i Rawicza, jak np. autor wiersza *Wagon W.K.W. (Więzienie Karne Wronki)*⁴⁶.

Spośród pieśni śpiewanych przez więźniów wskazać można kanon najpopularniejszych. Jedną z nich jest *Modlitwa obozowa* Adama Kowalskiego, ułożona ok. 8 października 1939 r. w obozie dla internowanych żołnierzy polskich w Rumunii. Natychmiast zaczęli ją śpiewać Polacy, gdziekolwiek się znaleźli, a żołnierze AK zmieniali nieco tekst i nadawali jej nowe tytuły: *Hymn Puszczy*, *Modlitwa Armii Krajowej*, *Modlitwa partyzancka*⁴⁷. Kontrafaktury, czyli układanie nowego tekstu do znanej melodii, były bardzo popularne⁴⁸. Wśród wykorzystywanych melodii prym wiodły: *Rota*, pieśni legionowe, tzw. zakazane piosenki, w tym *Dnia pierwszego września roku pamiętnego* oraz kolędy. W więzieniu śledczokarnym na Mokotowie szczególną popularnością cieszyła się kolęda zaczynająca się od słów: „Hej kolęda, kolęda. Mokotów kolęda”. W więzieniu we Wronkach, w Rawiczu i w Fordonie jej treść uległa pewnej modyfikacji⁴⁹. W stanie wojennym w ośrodkach internowania powstały kolejne teksty do znanych melodii⁵⁰. Kontrafaktura świadczy o roli pieśni w kulturze narodowej⁵¹. Sprzyja też popularyzacji nowego tekstu, który śpiewają kolejne cele.

Wiersze z Rembertowa, Poznania i Rawicza

Przechowywany w Archiwum Akt Nowych w Warszawie dwudziestoczczerostronicowy zeszyt zawiera wiersze: *A.K. Kolegom*, *Terminy*, *Do matki*, *W rocznicę powstania (1 VIII 1945 r.)*, *Orły*, modlitwy więzienne oraz więzienny koncert życzeń z 15 sierpnia 1945 r. Pierwsze dwanaście stron zapisane jest dość luźno, lecz na kolejnych stronach pismo zagęszczono, umieszczając po dwa, a czasem trzy wersy w linijce, co świadczy o wiarygodności źródła i o tym, że było zapisywane na bieżąco, a nie po kilku czy kilkudziesięciu latach ze wspomnień więziennych. W cytowanych poniżej wierszach i piosenkach zachowano oryginalną pisownię.

⁴⁶ *Przeciwko złu. Wiersze i piosenki więzienne 1944–1956*, red. B. Otwinowska, Warszawa 1995, s. 116.

⁴⁷ A. Kowalski, *Poezje zebrane IX 1939–V 1947*, oprac. A.K. Kunert, Łomianki 2006, s. 35.

⁴⁸ Zob. K. Bittner, *Antypaństwowa, antykomunistyczna...*, s. 87–105.

⁴⁹ J. Stępień, *Rekolekcje zamknięte*, „Przewodnik Katolicki” 1989, nr 40–44.

⁵⁰ Zob. *Poezja stanu wojennego. Antologia wierszy, piosenek, kontrafaktur, parafraz i fraszek*, wybór i oprac. A. Skoczek, Kraków 2014.

⁵¹ Zob. A. Skoczek, *I był ten śpiew... Rola poezji i pieśni w historii i kulturze polskiej (zarys zagadnienia)* [w:] *Zanurzeni w historii – zanurzeni w kulturze*. Jacek Kaczmarski, red. M. Karwala, B. Serwatka, Kraków 2009, s. 7–16.

Wiersz *Terminy* to poetycka kronika wydarzeń z 1945 r.: zakończenia II wojny światowej, rozbicia obozu w Rembertowie, transportu do Poznania i kolejnego do Rawicza.

Naraz jakby piorun z nieba / Tego mówić wam nie trzeba / Wielka radość w nas ożyła / Dzisiaj wojna się skończyła (8 V 1945) / Wielka radość krzyki wszędzie / Bo transportu już nie będzie (*Terminy*).

Dwudziestego maja nocą – / Walka krwawa za drutami / Bierzmy wolność dzisiaj sami / Nim wolności wzeszło słońce / Bramę szturmem wzięli bojce / O wolności wymarzona / Leżysz martwa zakrwawiona (*Terminy*).

Na bocznicy pociąg stoi (5 VII 45) / Co nam mogli szabrowali / Za godzinę władowali do pociągu / Kto im wzbrania – nowa droga do Poznania (*Terminy*).

I terminów co nie niemiara / Przynosiła nasza wiara / Wreszcie jakaś hekatomba / To wolności pękła bomba / Krzyku pełno i radości / Dwustu ludzi na wolności / Potem cisza... co się stało – / Zwolnień strumień znów zatkało (*Terminy*).

Sztab ma wielki dziś ambaras / Jutro wolność wszyscy naraz – / [...] Rzeczywiście, że od rana / Wiara cała spakowana (*Terminy*).

Władza nowa nas przyjęła / Poznań został poza nami (3 VIII 45) / My w Rawiczu za kratami / Termin będzie nam tematem / A więzienie znów etapem (*Terminy*).

W świetle wierszy codzienność za kratami Rembertowa i Poznania to niepewność jutra, nadzieja na wyzwolenie z obozu, radość z każdego dnia bez transportu na wschód; do tego częste rewizje.

Jutro będzie na wschód transport [...] / Noc minęła – słońce wstało / Nic nikomu się nie stało [...] / To nie będzie nic transportu.

Wszystkich zwolnią oczywiście / W pierwszy maja – uroczyste / Radość wielka – niepojęta / Każdy czeka tego święta (*Terminy*).

Tak plotkarska niesie misja / Że już zjedzie ta komisja / Nasze sprawy tu rozpatrzy / I na wolność puścić raczy (*Terminy*).

O ty święta naiwności / Te terminy do wolności / Wiele przejdzie dni i nocy / Nim nabiorą one mocy (*Terminy*).

Może w maju, może w grudniu itd. (*Komisje amnesyjna*).

Smutnie wszyscy spoglądają / Już baraki obstawiają / Otoczyli nas dokoła / To rewizja Mietek – woła / I papiery swoje chowa / Pod koszulę – skrytka nowa (*Terminy*).

Dobrym skryciem znakomitym / Jest tektura pod sufitem (*Terminy*).

Rodziny więźniów obozów NKWD niewiele wiedziały o losach najbliższych. W wierszach zapisanych w omawianym zeszycie znajdziemy tego świadectwo.

Niektórzy kraty widzą i nory / A tam przeważnie Akowców kwiat (*A.K. Kolegom*).

I tam gdzie ktoś śmieje się, ktoś snuje swą / życia nić, ktoś po pokoju krząta się / nie wiedząc o nas tu nic (*Do matki*).

Mimo utraty wolności, wśród zatrzymanych panowało przekonanie o słuszności walki i oddaniu życia za ojczyznę.

Nie brak poświęceń życia młodego / Za wolną Polskę co poszli w bój / Wiedz o tym każdy bracie kolego / Że trzeba walczyć aż padnie zbój (*A.K. Kolegom*).

Wszystkim nam słońce zaświeci / Dzień wolności wszędzie nam / Bo nim wróg z kraju uleci / Strzec będziemy w kraju bram. / Bo my wolności spragnieni / Bo my niewolą gnębie- ni / Twierdzą będzie każdy próg / Dokąd precz nie pójdzie wróg (*A.K. Kolegom*).

Kajdan tu słyhać brzęk / Przed siłą się nigdy nie korzą (*Orły*).

Przesnił się sen o sławie, Wolnych chwil minął czas / Kiedy w lesie, mchu i trawie, nikt nie mógł sięgnąć nas / Przeszedł rycerski szal, co w duszach nam lata kwitł / Zmienił się w trupów wał, zmienił się w trupów wał / I w lochach czerwonych znikł (*Orły*).

Umarłym dano laury bohatera / Żywym motłoch śmiechem urąga / Za wolność wielu z nich umiera / A motłoch do kajdan ręce wyciąga (*Orły*).

Orłów za to, że za górne ich loty / Że tylko polskiej chciały wolności / Orłów za to wsadzono za kraty / Bo tam za kratą – niedźwiedz się gości / Lecz orłom serc nie wydarto z łona / One żyją! Choć często w rozpacz / I nikt ich nigdy tak nie przekona [...] Powstanie wolnych orłów mit [...] / Złota korona zabyłśnie znów / I dlatego Orły żyć jeszcze warto! (*Orły*).

Poezja więzienna jest wyrazem tęsknoty za najbliższymi, za światem zostawionym na wolności. Nie inaczej jest w przypadku omawianych tu wierszy.

Matko – każdy dzień w sercu wzywa / Wyciągając ku drutom ręce / Mamo! Nie płacz, ja czuję, widzę Cię / Nie płacz. Perły twych łez jak ołów ciążą mi w duszy / wgrzając się – ranią wśród snów. Mamo! Wybacz / przebac mi. Ja nie chciałem Ci bólu sprawić / w twą starość białą – troskami, poniewierką / obcego splamione. / Przebac i ból, i wstyd, i troskę o mnie / Ja wrócę Mamo i jak małe dziecko / U stup Twych o wszystkim zapomnę / A ty zasłonisz mnie przed dłonią zdradziecką (*Do matki*).

W więziennym koncercie życzeń więźniowie dedykowali sobie piosenki popularne, ludowe, czasem frywolne. Była to odskocznia od okrutnej rzeczywistości. Uwagę zwracają jednak strofy, w których mowa o głodzie, wyczerpaniu organizmu, przesłuchaniach.

Tyciu, tyciu, tyciusienką żonkę sobie weź / Bo żonka taka mała to jej zaleta cała itd.

Czy Tea jest wdowa czy nie, mężatka, rozwódka / Kto wie itd.

Czy p. Roma jest grzechu warta, ta myśl / uparta wciąż dręczy mnie.

Nie chcę Cię Jadziuniu nie chcę Cię itd.

Mały biały domek itd.

Jedynie serce matki itd.

Już taki jestem zimny drań itd.
Baby... ach te baby, czymże bez was był ten świat itd.
Jak nietoperze mamy nocne sekrety / Jak nietoperze słuchamy nocnych ech.
Ja prawdę wiedzieć muszę i tu i tam / Co o faszyzmie sądzisz? Mów szybko sam.
Grymasiły, kaprysiły, marcepany chciały / jeść, żadna z nas już nie ma siły i więzienia ma / już dość.
Anielskie chóry lecą do góry, nie dochodzą / jednak do słuchaczy. Ci... dobrze wiedzą / że to znaczy: siły nie mamy już z głodu.

„Radio Rawicz”, o którym śpiewano w koncercie życzeń, jawi się jako enklawa swobody za kratami. Nawet jeśli tylko wyimaginowana, to podtrzymująca na duchu, dająca nadzieję. Zdziwiałoby pozytywny obraz oddziałowej i wartownika ZK w Rawiczu.

Raduje się serce, raduje się dusza / Kiedy radio Rawicz do ataku rusza / A kto mu w drodze staje tego spiker / ostro łaje, Oj dana dana itd. / Rzuca mocne słowa w okienko i kratki / Przypinając ludziom odpowiednie łatki / Taka werwa jest w spikerze / że na odlew słowem pierze, Oj dana dana itd.

Czy to w dzień, czy o zachodzie / Zawsze tak czujna jest, w więzieniu jak na / swobodzie czujemy przy niej się / I choć nam tęskno w świat za wiele jeszcze lat / więźniarki ją wspomną mile, gdy przyjdzie/ wolny czas” (P. Łucji – oddziałowej)

Nasz wartownik wielki pan i uparta jucha. Nawet / sam pan generał – wartownika słucha. Wszystko / widzi jego wzrok, ciemną noc przenika. Gdy usłyszysz / koncert nasz – uszu nie zatyka (Wartownik od celi 24)

Podsumowanie

Omawiany zeszyt został spisany przez jedną osobę, ale czy jest ona autorką wszystkich utworów, czy część z nich tylko przepisywała – trudno powiedzieć. Autorstwo tego zbioru próbował ustalić Jerzy Skorupiński, który przebył podobną drogę przez więzienia stalinizmu jak bohaterowie ww. utworów⁵². W zeszycie zachował się list z 24 marca 1994 r.:

Zeszyt 12-kartkowy z okresu od maja do października 1945 r. – zapisany wówczas utworami wierszowanymi przez więźniarkę (N.N.) obozów NKWD w Rembertowie i Poznaniu, a później UBP w Rawiczu. Ten zeszyt przechowywał przed laty mój śp. Ojciec – również tak

⁵² Jerzy Skorupiński, ps. Bem” (1924–2013), żołnierz NSZ (Samodzielny Batalion im. Brygadiera Mączyńskiego), aresztowany w kwietniu 1945 r., osadzony w więzieniu NKWD w Warszawie przy ul. Strzeleckiej, więziony w obozach NKWD w Rembertowie i Poznaniu, w więzieniu w Rawiczu i więzieniu karno-sledczym nr 3 w Warszawie, zwanym „Toledo”. W listopadzie 1945 r. zwolniony na mocy amnestii.

jak i ja więziony w Rembertowie i Poznaniu. Proszę o pomoc w rozszyfrowaniu nazwiska i osoby autorki tego zeszytu! Jerzy Skorupiński⁵³.

Na zachowanej liście 828 więźniów przekazanych z obozu NKWD w Poznaniu do ZK w Rawiczu znajduje się siedemdziesiąt kobiet: Maria Antonowicz (ur. 1909), Zofia Benersz (ur. 1912), Maria Bernacka-Skowrońska (ur. 1916), Kazimiera Bęczkowska (ur. 1923), Leokadia Bielecka (ur. 1912), Zofia Błast/Błajet-Kowalska (ur. 1918), Irena Błotnicka (ur. 1912), Helena Bogdan (ur. 1929), Julia Buchlewicz (ur. 1903), Helena Cybulska (ur. 1920), Maria Cymler (ur. 1911), Danuta Czajkowska (ur. 1928), Łucja Czajkowska (ur. 1919), Helena Drewnowska (ur. 1913), Maria Fajfer (ur. 1900), Jadwiga Gajek (ur. 1901), Jadwiga Gładzierska (ur. 1917), Halina Guggło/Gugała (ur. 1927), Krystyna Hechłacz (ur. 5 II 1924), Danuta Jankiewicz (ur. 1921), Adela Janina Jarosz (ur. 9 II 1912), Irena Koroles (ur. 1908), Teodora Kotlarówna (ur. 1893), Matylda Kowalewska (ur. 14 III 1916), Janina Maria Krachelska (ur. 9 II 1912), Irena Kubicka (ur. 1917), Weronika Kucharska (ur. 1909), Aniela Kułakowska (ur. 1907), Kamila Kupiec (ur. 1919), Bolesława Kuźmińska (ur. 1912), Genowefa Libocz (ur. 1919), Lidia Lisowska (ur. 1929), Władysława Lisowska (ur. 14 V 1894), Zofia Makowska (ur. 1918), Wincentyna Markowska (ur. 1917), Zofia Matuszewska (ur. 1923), Anna Michalak (ur. 1928), Halina Minkiewicz (ur. 1922), Janina Misiejczuk (ur. 1911), Romana Misielak (ur. 1897), Rozalia Miziurska (ur. 1912), Wiktoria Nikodem (ur. 1915), Maria Olatkiewicz (ur. 1894), Antonina Orcholska (ur. 1919), Józefa Orcholska (ur. 1890), Zofia Owsianko (ur. 1903), Anna Pamosińska (ur. 1915), Janina Pawłowska (ur. 1908), Wanda Pawłowska (ur. 1923), Jadwiga Piechocka (ur. 1922), Helena Piniaszewicz/Pieniarzewicz (ur. 1923), Bolesława Piotrowska (ur. 1917), Aldona Poznańska (ur. 1912), Cycylina Rerutkiewicz (ur. 29 XI 1889), Maria Rubińska (ur. 1904), Felicja Skurczajło (ur. 1899), Stanisława Słomska (ur. 1918), Józefa Smolińska (ur. 1902), Maria Sobolewska (ur. 14 VIII 1909), Zofia Szczytnicka (ur. 1901), Jadwiga Szumska (ur. 11 X 1919), Apolonia Szymańska (ur. 1928), Emilia Teczak (ur. 1904), Jadwiga Tenielewska (ur. 1912), Maria Wejrych (ur. 1907), Maria Wiewiórska (ur. 8 XII 1907), Jadwiga Więckowska (ur. 1928), Maria Wołowczyk (ur. 1924), Janina Żabińska (ur. 1920), Maria Żułkowa (ur. 1907)⁵⁴. Są to tylko nazwiska tych, które zostały przetransportowane do więzienia w Rawiczu. Z pewnością kobiet przetrzymywanych w obozie NKWD w Poznaniu było więcej.

W zeszycie pojawia się kilkanaście nazwisk, ale trudno wskazać autorkę. Pojawia się m.in. zapis „Nechrebecka Rena, autorka wiersza *Czekam Ciebie Rembertów – Poznań*”, ale czy ona jest autorką zeszytu czy jest to nazwisko oso-

⁵³ AAN, 337, Związek żołnierzy NSZ, Związek Główny w Warszawie, b.d., b.p.

⁵⁴ *Spektagier NKWD nr 2...*, s. 55–123.

by przepisującej – nie wiemy. Nazwiska tego nie ma na liście więźniów obozu NKWD przekazanych do ZK w Rawiczu w sierpniu 1945 r. Natomiast pod wierszem *Do matki* zapisano „Liwacz”, a w *Koncercie życzeń* pojawia się „Gienia Liwacz”. Na ww. liście znajdziemy nazwisko Libocz Genowefa, ale biorąc pod uwagę, że dokument ten to dość nieudolne tłumaczenie z języka rosyjskiego, z dużą dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, że Liwacz to prawidłowe nazwisko.

W zapisanym w zeszycie *Koncercie życzeń* występują imiona i nazwiska, które znajdziemy na liście więźniów NKWD, co dowodzi autentyczności tego zeszytu. Adresaci życzeń: „Pani J. Misiejczuk od nieznanego wielbiciela”, „Pani J. Ciepielewskiej – od kochającego męża”, „Pani Teo – od legionia wielbicieli z za krat”, „p. Romanie ode kandydatów do stanu małżeńskiego”, „Jadzi Więckowskiej od koleżanek”, „P. Sitnickiej od stęsknionego męża”, „Wiesi Markowskiej – od chłopców z lasu”, „Lilka od kl. III gimn. białostockiego”, „Romualdzie od Mety”, „p. Marysia Sobolewska – od wielbicieli”, „Lodzi Bieleckiej od strażników”, „p. Marysi – od zazdrosnych towarzyszek podróży”, „p. Kama »Kupiec« – swoim wielbicielom”, „p. Krystyna – od koleżanek z celi 24”, „p. Felicji Skirga-illo – od przyjaciół”, „p. Aldona – od poważnych mężatek”, „p. Janina Krachelska – od celi 24”, „p. Ada Jarosz – od koleżanek”, „p. Zofia Paprocka – od koleżanek”, „p. Irena Błotnicka – od przyjaciół Wacka”, „p. Antonowicz – od syna”, „Jadwiga Guderska »ta joj« – od Gienka”, „Gienia Liwacz »ta joj« od ...”, „p. Zofii Matuszewskiej – od konwoju”, „Włodzimierz Kozakiewicz (major) »Włód«, „Gienek Rak – »Care«, „Stanisław Michalski »Mandaryn«, „Zdzisław Pawlak”, „Tenorowi z 16 Dr. Kuźmińskiemu – Rembertów”, „Glauche – Piotrowicz – od p. Tei”, „Ignacy Radlicki”, „Franciszek Karłowski”, „Antoni Dębski”, „Janusz Krasiński”, „p. Łucji – oddziałowej”. Czy wśród nich jest autorka tych wierszowanych utworów?

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych

337, Związek żołnierzy NSZ, Związek Główny w Warszawie.

OPRACOWANIA

Bittner K., *Antypaństwowa, antykomunistyczna, antyradziecka. Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec piosenki* [w:] *W kręgu kultury PRL. Muzyka. Konteksty*, red. K. Bittner, D. Skotarczak, Poznań 2016.

Bykowska-Witowska M., *Zdjęcia lotnicze i materiał DNA w procesie identyfikacji skazanych na karę śmierci i rozstrzelanych w Polsce w latach 1944–1956 – zarys problematyki*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały” 2017, nr 15.

Depesza komendanta okręgu AK Radom do KG. Prześladowanie oficerów AK przez NKWD z 21 II 1945 r. [w:] F. Gryciuk, P. Matusek, *Represje NKWD wobec żołnierzy Podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945*, t. 2: *Wybór źródeł*, Siedlce 1995.

- Dziewulska-Łosiowa A., *Konwój strzela bez uprzedzenia. Polki w więzieniach i łagrach sowieckich (1944–1956)*, Białystok 1994.
- Dziewulska-Łosiowa A., *Mówią, o Panie, żeś nas upokorzył*, Białystok 1994.
- Gryciuk F., Matuszek P., *Represje NKWD wobec żołnierzy Podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945*, t. 2: *Wybór źródeł*, Siedlce 1995.
- Jerzmanowski S., *W potrzasku (przyczynek do dziejów likwidacji niepodległości w Polsce w 1945 r. przez sowieckich okupantów)*, „Zeszyty Historyczne” 1981, nr 54.
- Kopka B., *Obozy pracy w Polsce – przewodnik encyklopedyczny 1945–1950*, Warszawa 2002.
- Kowalski A., *Poezje zebrane IX 1939–V 1947*, oprac. A.K. Kunert, Łomianki 2006.
- Krajewski K., Łabuszewski T., *Terror sowiecki w dokumentach Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj [w:] W objęciach wielkiego brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009.
- Madrak S., *Akcja Rembertów. Uwolnienie*, „Karta” 1991, nr 2.
- Masłowska T., *Spektakier dla „wrogów ludu”*, „Wiadomości Kościańskie” 2010, nr 10–11.
- Miłosz C., *Świadectwo poezji. Sześć wykładów o dotkliwosciach naszego wieku*, Warszawa 1987.
- Motyka G., *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Kraków 2014.
- NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa Stalina*, red. A.F. Noskova, Kraków 1998.
- Nowak E., *Cień Łambinowic. Próba rekonstrukcji dziejów obozu pracy w Łambinowicach 1945–1946*, Opole 1991.
- Pieśń ujdzie cało... Antologia wierszy o Żydach pod okupacją niemiecką*, oprac. M.M. Borowicz, Lublin 2012.
- Poezja stanu wojennego. Antologia wierszy, piosenek, kontrafaktur, parafraz i fraszek*, wybór i oprac. A. Skoczek, Kraków 2014.
- Powrót do Wronek. Dokumenty pamięci lat 1945–1956*, red. K. Stróżyński, Wronki 1995.
- Przeciwko złu. Wiersze i piosenki więzienne 1944–1956*, red. B. Otwinowska, Warszawa 1995
- Przetrwałam. Doświadczenia kobiet więzionych w czasach nazizmu i stalinizmu*, oprac. M. Buko, K. Madoń-Mitzner, M. Szymańska, Warszawa 2017.
- Przybylski A., *Abisynia – osiedle na poznańskim Grunwaldzie*, Poznań 2017.
- Ravensbrück. Wiersze obozowe*, oprac. W. Kiedrzyńska, I. Pannenkowa, E. Sulirska, Warszawa 1961.
- Skoczek A., *I był ten śpiew... Rola poezji i pieśni w historii i kulturze polskiej (zarys zagadnienia) [w:] Zanurzeni w historii – zanurzeni w kulturze. Jacek Kaczmarski*, red. M. Karwala, B. Serwatka, Kraków 2009.
- Sowieci a polskie podziemie 1943–1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, red. Ł. Adamski, G. Gryciuk, G. Motyka, Warszawa 2017.
- Spektakier NKWD nr 2 w Poznaniu. Dokumenty*, oprac. G. Barczykowski, W. Handke, R. Kościański, Poznań 2009.
- Stępień J., *Rekolekcje zamknięte*, „Przewodnik Katolicki” 1989.
- Strzelewicz K., *Polskie wiersze obozowe i więzienne 1939–1945 w archiwum Aleksandra Kulisiewicza*, Kraków 1983.
- Strzęciwilk J., *Wspomnienia z konspiracji i pobytu w sowieckich łagrach (1940–1947)*, Lublin 1994.
- Szczawiej J., *Antologia polskiej poezji podziemnej*, Warszawa 1957.
- Szczawiej J., *Poezja Polski Walczącej*, Warszawa 1974.
- Szewera T., *Niech wiatr ją poniesie. Antologia pieśni z lat 1939–1945*, Łódź 1975.
- Szwagrzyk K., *Jaworzno. Historia więzienia dla młodocianych więźniów politycznych 1951–1955*, Wrocław 1999.
- Ślaski J., *Skrobów: dzieje obozu NKWD dla żołnierzy AK 1944–1945*, Warszawa 1990.
- Topolski J., *Problemy metodologiczne korzystania ze źródeł literackich w badaniu historycznym [w:] Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Z. Stefanowska, J. Sławiński, Warszawa 1978.

- Urbankiewicz J., *Trzeci dzień purgi*, Białystok 1994.
- Wojtkowiak Z., *Nauki pomocnicze historii najnowszej. Źródłoznawstwo. Źródła narracyjne*, cz. 1: *Pamiętnik, tekst literacki*, Poznań 2001.
- Wolsza T., *Codziennosc w peerelowskim więzieniu w latach 1945–1956 (na przykładzie centralnych zakładów karnych we Wronkach, w Rawiczu i w Fordonie)*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały” 2001, nr 5.
- Wolsza T., *Materiały dotyczące życia codziennego w polskich więzieniach, obozach i ośrodkach pracy więźniów w latach 1944–1958*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały” 2003, nr 6.
- Wolsza T., *W cieniu Wronek, Jaworzna i Piechcina... Życie codzienne w polskich więzieniach, obozach i ośrodkach pracy więźniów w latach 1945–1956*, Warszawa 2003.
- Wyrwich M., *Łągier Jaworzno*, Warszawa 1995.
- W złowieszczych murach Wronek i Rawicza lat 1945–1956. Wspomnienia więźniów politycznych*, Poznań 1995.
- Zapelec A., *Wspomnienia sybiraków jako źródło historyczne w badaniach nad deportacjami obywateli polskich w głąb ZSRS (1940–1941)* [w:] *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)*, red. K. Karolczak, Kraków 2011.
- Zawołać po imieniu. Księga kobiet-więźniów politycznych 1944–1958*, t. 1, red. B. Otwinowska, Pruszków 1999.

“Poznań left behind/We’re in Rawicz, confined.” Everyday life in the NKVD camps and the Rawicz Prison in prison poetry

The article analyses a collection of poems written by a female prisoner of NKVD camps in Rembertów and Poznań and the Rawicz Prison. It is a moving source and a personal testimony to the Stalinist period and, at the same time, one of few surviving source materials from the NKVD camp in Poznań. While there are many anthologies of poems about the German occupation, and the martyrdom in Nazi camps or prisons, both by famous poets and unknown authors-amateurs, the bibliography of Soviet and NKVD camps and Stalinist prisons is brief. Thus, it is crucial to examine the discussed 24-page notebook, filled with poems and fragments of prison songs from Stalinist Poland.

Słowa kluczowe: obozy NKWD w Rembertowie i Poznaniu, Zakład Karny w Rawiczu, wiersze więzienne

Keywords: NKVD camps in Rembertów and Poznań, Rawicz Prison, prison poetry

KAROLINA BITTNER – dr nauk humanistycznych, badaczka historii najnowszej Polski, przede wszystkim kultury masowej. Autorka książek: *Piosenka w służbie propagandy. Festiwal Piosenki Żołnierskiej w Kołobrzegu 1968–1989* (2015), *Partia z piosenką, piosenka z partią. PZPR wobec muzyki rozrywkowej* (2017). Współredaktorka książek: *W kręgu kultury PRL. Sport* (2015), *W kręgu kultury PRL. Muzyka. Konteksty* (2016), *W kręgu kultury PRL. Muzyka. Rodzaje i style* (2016), *W kręgu kultury PRL. Poradnictwo* (2016) i edycji źródeł *My głodujemy, my chcemy chleba. Poznański Czerwiec 1956 r. w listach opublikowanych w Biuletynach Biura Listów Komitetu do Spraw Radiofonii Polskie Radio* (2011). Autorka ponad 20 artykułów naukowych i kilkunastu popularnonaukowych.